

**Ўзбекистон миллий университети
Фалсафа факультети
ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти
Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти
илмий-услубий комплекси**

Қиём Назаров

**ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ
(Аксиология)**

**Тошкент
Файласуфлар миллий жамияти
нашриёти - 2004**

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг янги тизими вужудга келди, бу соҳада кўплаб китоб ва рисоалар чоп этилмоқда. Мазкур китобда республикаимизда эндигина шаклланаётган аксиология, яъни қадриятишунослик фани, унинг ривожланиш босқичлари ва асосий мавзулари ўз аксини тўпган. Қўлланмада қадрият категориясининг мазмуни ва моҳияти, намоён бўлиш шакллари, қадрлаш ва қадрсизланиш муаммолари, тарих ва тараққиётни аксиологик тушуниш, қадрият тизимларининг ижтимоий тараққиётга боғлиқлик қонуни ва мустақил Ўзбекистонда бу соҳада рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ масалалар баён қилинган.

Китоб ўқитувчилар, мутахассислар, илмий изланувчилар, талабалар ва қадриятлар фалсафаси муаммолари билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар

**ф.ф.д. Х. Шайхова,
ф.ф.н. А. Ўтамуродов.**

Тақризчилар

**т.ф.д. А. Ҳасанов,
ф.ф.н. Ф. Мусаев,
ф.ф.н. Х. Тўхтаев.**

© Ўзбекистон Миллий университети, 2004 йил

© Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, 2004 йил

МУҚАДДИМА

Одамзод наслининг ҳозирги авлоди, милоднинг XX асри билан видолашиб, учинчи минг йилликни кутиб олди. Инсоният фойдадан кўра қадри, қийматдан кўра қадриятни устивор биладиган замонлар яқинлашиб келмоқда. Қадр ва қадрият тўғрисидаги фан аксиология, яъни қадриятшунос-ликнинг фойда ва қиймат тўғрисидаги иқтисодиёт фанлари каби ижтимоий аҳамият касб этадиган давр ҳам унчалик узоқ эмас. Агар одам зоти сайёрамизда яшаган илк даврдан бошлаб фойда, қиймат ва қўшимча қийматдан кўра қадриятни устивор билганида, Ер юзининг манзараси бутунлай бошқача бўлган, инсониятни эса экологик бўҳронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кутиб турмаган бўлар эди!

Фойда ва қиймат, сўнгра эса қўшимча қиймат ва капитал инсон ҳаётининг барча жабҳаларида устивор тушунчаларга айланиши учун одамзот наслининг не-не авлодлари оламга келиб кетмади дейсиз. Бугунги кунга келиб, инсоният яна коинот, олам, башарият, табиат ва одамзот наслининг уйғунлигини сақлаб қолиш учун қадр ва қадрият ҳам зарурроқ эканлигини аста-секин англай бошлади.

Қадриятлар фалсафасининг тарихи узоқ бўлсада, бу тўғридаги фан-аксиология ўтган асрнинг ўрталарида шаклланди. Бу атама илмий билимлар соҳасига ўтган асрнинг иккинчи ярмида немис аксиологи Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан киритилган. Аксиологияни қадриятлар тўғрисидаги фан ёки тўғридан-тўғри қадриятшунослик, деб аташ мумкин. ҳар бир фанга ўз номини берган асосий тушунчалар бўлгани каби қадрият тушунчаси ҳам қадриятшунослик атамаси учун шундай асос ролини бажаради. Ғарбда бу атама грекча «ахiо» (қадрият) ва «logos» (фан, таълимот) тушунчаларига асосланади.

Ҳар қандай фанни илмий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш ана шу фанга хос мавзулар, функциялар, тушунчалар, қонунлар, категориялар борлигини ҳам эътироф этишни заруриятга айлантиради. Аксиологияни ижтимоий-фалсафий билимларнинг махсус соҳаси сифатида қараш ҳам бундан истисно эмас. Унда ҳам бу соҳадаги фанларга хос бўлган ҳамма хусусиятларни кузатиш мумкин.

Қадриятшунослик аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, қадриятли ёндашув ва бошқалар асосида тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир. Тўғри, бу билимлар ҳозиргача бизнинг мамлакатимизда, муайян фан даражасига етган илмий система сифатида, яхлит ҳолатда баён қилинмаган, улар асосида махсус қўлланма ёки дарсликлар чоп этилмаган. Аммо бу масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди. Қолаверса, «Маданиятшунослик», «Сиёсатшунослик» каби билим соҳаларининг махсус фанлар сифатида эътироф этилганига ва уларнинг мамлакатимиздаги ижтимоий фанлар системасида ўз ўрнига эга бўлганига ҳам кўп бўлгани йўқ. Аксиология ибораси ҳозир кўпчиликка таниш бўлиб қолди, бу соҳадаги билимлар беш-олти йил илгаригига қараганда анча кўпайди.

Олимлар ва мутахассислар орасида қадриятлар тўғрисидаги билимларга нисбатан турли хил муносабатни кузатиш мумкин. Бу муносабат шу соҳада қўлланиладиган атамаларда ҳам намоён бўлмоқда. «Аксиология», «қадриятшунослик», «қадриятлар фалсафаси», «қадриятлар назарияси» каби атамаларда хилма-хил маъно ва мазмун ифодаланади. Масалан, «аксиология» ва «қадриятшунослик» атамалари муайян фан соҳаси ёки билимлар системасини ифодалайди, «қадриятлар фалсафаси» эса, қадр ва қадриятлар билан боғлиқ фалсафий йўналишни англатади, аммо бунда алоҳида фан соҳаси тўғрисида гап бормайди. «Қадриятлар назарияси» кўпроқ собиқ иттифок даврида ишлатиладиган атама бўлиб, у қадриятлар соҳасидаги билимларни фалсафанинг ниҳоятда мўъжаз қисми сифатида эътироф этишни англатар эди. Бунда аксиология атамаси кичик назария сифатида қаралар, кўпроқ буржуа фани сифатида танқид қилинар эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у ёки бу фан соҳаси ҳақида фикр юритилганида, унинг вужудга келишида қайси мамлакат ёки ҳудуд муҳим рол ўйнаганлиги, ёхуд фаннинг номи ғалатиноқ эшитилиши асосий мезон сифатида қаралмаслиги лозим. Гап фаннинг дастлаб қерда пайдо бўлганлиги, унинг номини ким биринчи бўлиб ишлатганлиги ёки муайян мамлакатда шу соҳада илк бора кимнинг тадқиқотлар олиб борганлиги тўғрисида эмас. Балки масала ана шу фаннинг аҳамияти, замона талабларига жавоб бериши, даврнинг муаммоларини ечишда бирор-бир соҳада қўл келиши, жамиятга фойдаси тегиши мумкинлиги тўғрисидадир. Аксиологиянинг жамиятимизда қадриятларни қайта баҳолаш жараёни бораётган ҳозирги даврнинг қонуниятларини тушуниб олишдаги аҳамияти тўғрисида ҳам ана шундай дейиш мумкин.

Бирор фаннинг жамоатчилик томонидан билимларнинг махсус соҳаси сифатида эътироф этилиши бир-икки филда бўладиган иш эмас, балки узоқ давом этадиган жараёндир. У аввало илмнинг шу соҳаси билан шуғулланадиган мутахассисларнинг изланишлари ва тадқиқотларида намоён бўлади. Сўнгра ушбу соҳага оид билимлар тўпланади, сайқалланади, улар аста-секин кенг жамоатчилик орасига кириб боради. Қадриятшунослик ҳам ана шундай ҳолатни бошидан кечирмоқда. ҳозирча бизнинг адабиётимизда қадрият, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамиятига кўпроқ эътибор берилмоқда, мавзунинг ўзи эса фалсафанинг муҳим масаласи сифатида қаралмоқда.

Собиқ иттифоқда бу фанга нисбатан муносабат ва унинг тақдири қуйидагича бўлди:

1. *Аксиология, аввал бошданоқ, И.Сталиннинг кўрсатмасига биноан, таъқиқланган эди, бунинг оқибатида эса собиқ СССРда 1960-йилларгача аксиологик тадқиқотлар олиб борилмади.*

2. *Асримизнинг 60-йилларига келиб қадриятлар муаммоси совет мутахассислари томонидан таҳлил қилина бошланган бўлса-да, у 90-йилларгача ҳатто фалсафий қўлланма ва дарсликларда алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнини топамайди.*

3. *Марксча-ленинча фалсафанинг таркибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилинганлиги ва ниҳоятда оз аҳамият берилганидан, аксиология собиқ иттифоқда махсус фалсафий билимлар соҳасига айлана олмади. Хуллас якка мафкура ҳукмронлиги аксиологияни алоҳида фанга айланишига йўл қўймади.*

4. *Аксиология номи билан собиқ иттифоқда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмади. ҳатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи ва ижтимоий мутахассислар тайёрлайдиган бошқа гуманитар фанлар бўлимларида ҳам аксиология бўйича махсус курслар ўқитилмас эди.*

5. *Мавзуга алоқадор бўлган ва онда-сонда учрайдиган тадқиқот, диссертация, рисола ва китобларда ҳам аксиология иборасига урғу берилмас, масала кўпроқ қадриятлар назарияси, деб аталадиган кичик илмий йўналишга тааллуқли, деб қаралар эди.*

Умуман олганда, собиқ иттифоқ давридаги, ҳатто қадриятлар мавзусига бевосита тегишли асарларда ҳам аксиологиянинг жуда кўп муҳим масалаларининг таҳлилини топа олмайсиз. Масалан, аксиология қонунлар, аксиология жараёнлар диалектикаси, аксиологик профилактика, аксиология прогноз, аксиологик экспертиза, аксиология баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни ва ҳоказо. Айниқса, тарихнинг бурилиш давларида, энг муҳим аксиологик муаммолардан бирига айланадиган қадриятларнинг қадрсизланиши ва қайта баҳоланиши каби масалалар ҳам собиқ иттифоқда жуда кам ўрганилганлиги ниҳоятда ачинарли ҳолдир.

Ҳозирча қадриятлар мавзусининг мустақил республикаимиздаги тақдирдан мамнун бўлиш мумкин. Бунда собиқ иттифоқдаги мавзуга нисбатан муносабатдан бутунлай фарқ қиладиган томонлар қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

1. Қадриятлар мавзусига мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов жуда катта эътибор бермоқда. Президентимизнинг нутқ, мақола, китобларида бу мавзунинг жуда кўп қирралари очиб берилган. И.А.Каримов мустақилликни мустаҳкамлашда қадриятлар омилидан фойдаланиш, маънавий тараққиётимизнинг қадриятларга асосланган мезонлари, реформалар ва бозор муносабатларининг янги иқтисодий қадриятлар тизимига олиб келиш, ижтимоий ўзгаришларнинг демократик умуминсоний қадриятларни барқарор қилиш томон йўналтирилганлиги каби бир қатор масалаларни ижодий асослаб берган. Собиқ иттифоқ ҳудудидаги бошқа бирорта давлатда қадриятлар мавзусига, бунчалик кўп эътибор берилаётгани йўқ.

2. Мустақил Ўзбекистонда аксиологиянинг ривожланиш жараёни бошқача кеча бошлади, яъни мустақилликни мустаҳкамлаш, республикада умуминсоний қадриятларга асосланган янги демократик жамият қуриш жараёни қадриятлар мавзусини долзарблаштириб юборди. Ўтиш даврида қадриятларни қайта баҳолаш, азалий шарқона қадриятларни тиклаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга мерос қолдириш, реформа ва ўзгаришларнинг қадриятли мезонларини аниқлаш, муаммоларни ҳал қилишнинг ана шу мезонларга мос усулларини қўллаш каби масалалар пайдо бўлди. Уларни ечиш аксиологик мавзуларни кун тартибига қўя бошлади.

3. Мустақиллик янги қадриятлар тизимини тақозо қилади. Ана шу зарурият қадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона азалий қадриятлар ва умуминсоний жиҳатлар акс этган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетдию ушбу ҳол ижод аҳли, олим ва тадқиқотчилар учун илҳом ва изланишлар манбаи бўлди, бу борада мақола, рисола, китоблар ва диссертациялар ёзила бошланди. ҳозирги даврда республикамизда қадриятлар мавзусида анча ишлар қилинди.*

Бугунги кунга келиб қадриятлар ибораси ниҳоятда машҳур бўлиб кетди. Аммо, алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда қадрият иборасини жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ҳодисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан бу тушунчани умумий атама сифатида қўллаш ҳоллари кўп учрамоқда. Кундалик мулоқотда қадри бор нарса, воқеа, ҳодиса, хусусият ва бошқаларга нисбатан қадрият иборасини қўллашга кўпчилик кўникиб қолди. Аммо айнан ана шу маънони илмий адабиётларга кўчиб қолаётганлиги кишини ачинтиради. Негаки, ўзбек тилида ҳар бир сўз, атама ва тушунчанинг ўз ўрни, мазмуни, моҳияти, «юки» бор. У ёки бу тушунчадан ана шу мазмунга сиғмайдиган кўламни талаб ўилиш, унга ўз юкидан кўра кўпроқ юк ортишнинг кераги йўқ. Анъана ёки урф-одатни ўз номи билан аташ, уларни бошқа тушунчалар билан аралаштирмаган маъқул. Қадрият тушунчасининг оммалашиб, машҳур бўлиб кетганлиги жуда яхши. Аммо уни янада кенгроқ маънода ишлатишга интилиш бу тушунчанинг мазмунини хиралаштиради, унинг моҳиятини ифодаладиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўяди, қадрини туширади.

Ушбу китоб аксиологиянинг ҳамма масалаларини қамраб ололмайди. У бу борадаги илк уринишлардан бири холос. Эндигина бошланаётган бу жараён қадриятшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотлар доирасини кенгайтиришни, мавзунинг турли қирраларини илмий, назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилишни заруриятга айлантиради. Айнан ана шу зарурият қўлингиздаги китобни ёзишга ундаги асосий сабаблардан биридир. Келажакда бу борадаги тадқиқот ва изланишлар мавзунинг янги қирраларини очиб беришига имкон яратади, дея умид қиламиз.

* Бу тўғрида китобнинг 30-31 бетларига қаранг.